

I. PROBLEMOS IR SPRENDIMAI

Jurijus Stepanovas

Rusijos Mokslų Akademijos

Kalbotyros institutas

Большой Кисловский пер., 1/12

103009 Москва, Россия

Tel.: (7-095) 2 91 17 91

PRASMĖ, ABSURDAS IR EUFEMIZMAI

Karas – tai taika. Taika – tai karas.

Dž. Orvelas

Visi trys terminai, sudarantys šio straipsnio antraštę, gali būti susiję. Tai išryškina pateiktoji Dž. Orvelo citata ir situacija Čečenijoje. Pirmieji du terminai susiję ir rimtojoje filosofijoje. Pavyzdžiui, „Naujojoje filosofijos enciklopedijoje“ sakoma: „*absurdas* (lot. absurdus – „beprasmiškas“, „keistas“) – riba, išvirkščioji pusė, atvirkščioji prasmės pusė, iškreipta jos forma“¹.

Trečiąjį terminą – eufemizmą – mes apibūdiname taip: tai specifinis, netiesioginis situacijos vaizdavimas, kai nemalonūs, bauginantys ar nepadorūs jos bruožai nutylimi, ištrinami, ir situacija apibūdinama vengiant juos minėti. Aukščiau pateiktame pavyzdyje „taika“ – tai sušvelnintas, netiesioginis pavadinimas to, kas iš tikrųjų vadintina karu. O kita frazė „taika – tai karas“ tą pačią situaciją vaizduoja tiesiogiai, nors tas vaizdas ir absurdiškas. Tačiau kartu tai išvirkščias apibūdinimas, pirmojo apibūdinimo konversija, *eufemizmo konversija*.

Taigi turime du vienos ir tos pačios situacijos įvaizdžius – vienas apgaulingas, nenuoširdus (užtat toks malonus), kitas tiesioginis, nuoširdus (užtat toks bauginantis). Vien šis pavyzdys rodo, kad straipsnio pavadinimu paskelbtos temos nagrinėjimas nebus lengvas.

Visiškai suprantama, kodėl kai kurie „kalbos filosofai“ (taip pat ir šių eilučių autorius) mano, kad baziniai terminai, kuriais aprašomos *teisingumo / neteisingumo sąvokos*, šiuo metu turėtų būti pakeisti kitais – *nuoširdumas / nenuoširdumas*. Bet kol kas šią problemą palikime kitam kartui ir grįžkime prie siauresnės temos.

Ta pati situacija gali būti pavaizduota ir švelnesniu, eufemistiniu, ir grubesniu, net pabrėžtinai grubiu variantu. Pavyzdžiui, neutralų rusų kalbos žodį *умер* gali pakeisti eufemizmas *скончался, отдал Богу душу* (išėjo Anapus, atidavė Dievui dvasią) arba eufemizmo konversija, „atvirkščias eufemizmas“ – *сыграл в ящик* (nusibaigė, pakratė kojas). Akivaizdu, kad terminas *eufemizmas* šiuo atveju yra kūrybinio proceso apibūdinimas: jei situacijos neįmanoma pakeisti, perdaryti realiame, materialiaame pasaulyje taip kaip norėtūsi, tai galima padaryti mentaliniame pasaulyje, atitinkamai pavaizduojant tą situaciją.

Šio straipsnio tikslas kaip tik ir yra bandymas suvokti šį reiškinį iš įvairių pozicijų, skirtingais fragmentais. Kiekvienas fragmentas turi atskirą pavadinimą. Taigi *eufemizmo reiškinys* kaskart skirtingai apibūdinamas.

Bet mums svarbiausia platus eufemizmo apibūdinimas: *tai nematerialus tikrovės perkūrimas, jos pagerinimas vaizduojant gražiau negu yra iš tikrųjų*; pagal šiuo metu paplitusį (siaurą) suvokimą eufemizmas yra vienas labiausiai žinomų tokių perkūrimo būdų.

I. Poezija kaip mentalinio tikrovės perkūrimo būdas, „tikrovės eufemizacija“

Skirtingas kiekvieno poeto charakteris lemia vis kitokį šio reiškinio pavidalą.

1913 metais V. Majakovskis, tuo metu poetas „avangardistas“, rašo veržliai ir ryžtingai, be to, dar ir kaip dailininkas piešąs:

¹ *Новая философская энциклопедия. Москва, 2000, т. 1, с. 21.*

«А вы могли бы?»

Я сразу смазал карту будня,
плеснувши краску из стакана;
я показал на блюде студня
косые скулы океана.

На чешуе жестяной рыбы
прочел я зовы новых губ.

А вы
ноктюрн сыграть
могли бы
на флейте водосточных труб?²

Ir Ana Achmatova – savo tyliaisiais metais,
tarsi tyliu balsu:

«Тайны ремесла» (1940)

Когда б вы знали, из какого сора
Растут стихи, не ведая стыда,
Как желтый одуванчик у забора,
Как лопухи и лебеда.
Сердитый окрик, дегтя запах свежий,
Таинственная плесень на стене...
И стих уже звучит, задорен, нежен,
На радость вам и мне.³

«Лондонцам» (1940)

Двадцать четвертую драму Шекспира
Пишет время бесстрастной рукой.
Сами участники грозного пира,
Лучше мы Гамлета, Цезаря, Лира
Будем читать над свинцовой рекой;
Лучше сегодня голубку Джульетту
С пеньем и факелом в гроб провозжать,
Лучше заглядывать в окна к Макбету,
Вместе с наемным убийцей дрожать, –
Только не эту, не эту, не эту,
Эту уже мы не в силах читать!⁴

Apskritai poezija – kelias į suvokimą, kas yra kalba. Ir daugeliu atveju – kelias į tai, kas yra viena ar kita jos forma. Aiškiai ir tiksliai tai imta suprasti tik pastaruoju metu, pirmiausia jaunųjų „kalbos filosofų“ darbuose⁵.

2. Ritualas kaip mentalinio tikrovės perkūrimo būdas, „tikrovės eufemizacija“

Iš karto reikia pripažinti, kad tyrinėtojų kalba (taip pat ir šio straipsnio autoriaus) daugeliu atžvilgiu yra paprasčiausiai skurdi. Pavyzdžiui, mes neturime tinkamo termino išreikšti tokią mintį: poezija ir ritualas – tai skirtingi keliai į tą patį tikslą, į „tikrovės eufemizaciją“. Bet kaip tokiu atveju pavadinti skirtingus kelius į tą patį tikslą – lygiagretūs keliai?, sinonimiški keliai? Nežinau, verčiau palikim be pavadinimo.

Bet negalima nepažymėti fakto, kad patį ritualo ir kalbų paralelizmo reiškinių pirmieji tiksliai apibrėžė vėlgii jaunieji tyrinėtojai, jaunieji kalbos filosofai⁶.

Paprasčiausiai pavyzdžiais galėtų būti daugelis gerai žinomų atveju, kai ta pati situacija pateikiama prieštarinčiai, „antonimiškai“ ir kai ją išreiškia tos pačios indoeuropietiškos šaknies ir žodžio kontrastiškos reikšmės (tai vadinama „enantiosemyjos“ reiškiniu). Pavyzdžiui, rus. *клясть*, *клятва* 1. prisiekti meilę, ištikimybę, draugystę, o antra vertus, 2. *проклинать* (prakeikti), *заклятый враг* (amžinas priešas) ir t. t. Anglų *swear*: 1. priesaika, 2. piktžodžiavimas, keiksmas; *to swear*: 1. prisiekti, 2. keiktis, keikti ką nors ir t. t.

Klasifikuodamas eufemizmus E. Benvenistas išskyrė grupę eufemizmų, kurie susiję su archaiškais apeigomis ir ritualais, o patį darbą pavadino „Senoviniai ir dabartiniai eufemizmai“⁷. Suprantama, senoviniai pagoniški ritua-

² МАЯКОВСКИЙ В. В. *Полное собрание сочинений, т. 1*. Москва, 1955, с. 40.

³ АХМАТОВА, А. *Сочинения, т. 1*. Москва, 1986, с. 191.

⁴ АХМАТОВА, А., išpaša 3, p. 196.

⁵ Žr.: ФЕЩЕНКО-ТАКОВИЧ В. В. Грамматика может быть пересоздана: Экспериментальная поэтика Гертруды Стайн. In *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 2003. Т. 62. № 2.

⁶ Žr.: ПРОСКУРИН, С.Г. 1999 – *Концептуальные системы в индоевропейском языке и культуре. Проблема «коды» и «тексты» (преимущественно на материале германских языков)*. Автореферат докторской диссертации. Москва, Институт языкознания РАН, 1999; МОНИЧ, Ю. В. Амбивалентные функции ритуала в эволюции языковых систем. In *Вопросы языкознания*, 2000, № 6; МОНИЧ, Ю. В. На стыке ритуала и языка: Комплексная мотивация в семантической эволюции. In *Язык и культура. Факты и ценности*. К 70-летию Ю. С. Степанова. Москва, 2001, с. 191–206.

⁷ БЕНВЕНИСТ, Э. Эвфемизмы древние и современные. In Э. Бенвенист. *Общая лингвистика*. Под ред., вступит. стат. и комментарием Ю. С. Степанова. Пер. с франц. Москва, 1974: 2-е изд. Москва, 2001, с. 370–376.

lai tikroju pavidalu mūsų tikrovėje aptinkami retai ir dažniau kaip blogio išraiška (pavyzdžiui, satanistų apeigose). Bet egzistuoja ir su gėriu susiję senoviniai ritualai, pavyzdžiui, stačiatikių šventinimo apeigos.

Štai kaip šventinama šventykla.

„Apeigas sudaro svarbiausios šventyklos dalies – sosto įrengimas. Šventikai ant altoriaus pastato stalą, ant kurio turi būti per liturgiją naudojami Evangelija, kryžius, taip pat jau anksčiau pašventinti indai, drabužiai, vynys ir virvės, ir po to imami įrengti sostą. Pirmiausia jie šventintu vandeniu pašlaksto stalo kojias, stalo lentą ir keturis vinius, po to vinimis prikala stalo lentą prie kojų. Tada pradeda tikrąjį šventinimą: giedant 144, 22 ir 83 psalmes sostas apiplaunamas, (tai simbolizuoja apvalymą), po to simbolizuojant patepimą (Mato 26, 7, 13) virš sosto tris kartus kryžmai pilamas raudonas vynas, sumaišytas su rožiniu vandeniu. (...) Naujai šventintojė šventykloje iš karto atliekama įprasta liturgija. Toks pašventinimas vadinamas didžiuoju ir atliekamas, jei šventykla buvo išniekinta arba sugadintas sostas. Jei šventykla buvo tik remontuojama ar taisoma, šventinimas atliekamas pagal kitą ritualą, kuris vadinamas mažuoju šventinimu.“⁸

Poeto šventinimo į poetus pranašus ritualą eilėraštyje „Pranašas“ aprašė Puškinas – kaip regėjimą, atsiųstą jam iš aukštybių.

Pagal mūsų terminologiją eufemizmas plačiau prasme kaip mentalinis tikrovės perkūrimo būdas – jau savaime yra aukštosios poezijos reiškinys. Eufemizmas kilęs iš senovės graikų kalbos žodžių ευφημία, ευφημία. Pirmasis jų yra veiksmas, pagal Liddel'o, Skoto-Džonso žodyną reiškiantis „vartoti žodžius, susijusius su palankia lemtimi“ (use words of good omen). Antrasis – daiktavardis, reiškiantis atitinkamą veiksmą. Toliau minėtasis žodynas detalizuoja šią bendrąją reikšmę: 1. avoid all unlucky words during sacred rites; hence, as surest mode of avoiding them, keep a religious silence (venkti bet kokių su nelaime susijusių žodžių per šventuosius ritualus, o pats patikimiausias būdas tai padaryti – laikytis

religinio tylėjimo įžadų); 2. iškilmingai sušukti, šaukti triumfuojant (shout in triumph)⁹.

Benvenistui šios dvi reikšmės atrodo kaip prieštaravimas, trukdantis aiškiau apibrėžti semantiką. Tačiau su tuo negalima sutikti. Toks tariamas „prieštaravimas“ tėra paprasčiausia *enantiosemyja* – viena kitai prieštaraujančios to paties žodžio reikšmės. Benvenistas apskritai atsisako pripažinti *enantiosemyją*. Mūsų nuomone (o ją paremia aukščiau pateikti pavyzdžiai), šis graikiškasis eufemizmo supratimas, priešingai, labai tiksliai išreiškia visas eufemizmo reikšmes – ir „pasakomas“, išreiškiamas žodžiu, ir įprasminamas veiksmu ar ritualu, t. y. „nepasakomas“.

Ramybės, tylos, tylėjimo sąvokas kaip naują religinį ritualą į krikščionybės religinę praktiką XIV a. diegė „isichazmo“ religinio judėjimo nariai isichastai – „tyleniai“, remdamiesi dar senesne religine praktika.

Toliau vertėtų atkreipti dėmesį į įvairių žodžių šaknų paralelizmą, šiuo konkrečiu atveju į tokias šaknis: 1. **sur* – // **svar* –; lot. *surdus*-, *absurdus*, kurios šiuo atveju reiškia „kurčias, neskambantis“; 2. „nesuvokiantis garso“. Sanskrito *svar* – 1. „skleisti garsus, apdainuoti, šlovinti“; 2. „skaisčiai šviesti“, nors kartu *svar* reiškia saulę, t. y. *svar*-//*chval*; 3. slavų horv.-kroatų tautos pavadinime (anot O. N. Trubačiovo – sarmatai¹⁰) ir senovės graikų vardažodyje horouatos – saulės žmogus – anot V. J. Abajevo¹¹. Čia mes susiduriame su semantiniu paralelizmu: „saulė, šviesti“ // „tauta, saulės žmogus“// „šviesti, iškilmingai kalbėti“.

Atrodo, šiame indoeuropiečių kalbos ir kultūros fragmente eufemizmo sąvoka pirmiausia formavosi pagal *enantiosemyjos* liniją.

3. Šiuolaikiniai eufemizmai kaip absurdo, žmogaus ir gamtos santykių chaotiškumo išraiška

Suprantama, kad šios eufemizmo reikšmės negalėjo ateiti į galvą Benvenistui, nes reikšmingiausi absurdo kūriniai – ir filosofiniai, ir „grožiniai“ – buvo sukurti po 1949 metų (A. Kamiu, E. Jonesku, S. Beketas ir kt.). Užtat tokiais eufemizmais kimšte prikimšta mūsų dienų tikrovė.

⁸ Православный богословский энциклопедический словарь, т. 1. Москва, 1992, стлб. 1712.

⁹ LIDDELL, H. G., SCOTT, R. A. *Greek-English Lexicon*. Oxford, 1968, p. 436–437.

¹⁰ Жр.: ТРУБАЧЕВ, О. Н. Выступление. In *Василию Ивановичу Абаеву – сто лет*. Москва, 2002.

¹¹ Жр.: АБАЕВ, В. И. О происхождении языка. In *Язык в океане языков*. Новосибирск, 1993.

– Karas – tai taika. Taika – tai karas. Argi tai ne pati tikrovė Rusijoje – Čečenijoje?

„Mirė sava mirtimi“. Aš tiksliai nežinau, kaip romėnai savąja kalba pavadino tragediją Pompėjoje. O kadangi įvairiose indoeuropiečių kalbose buvo vartojamas sinoniminis posakis „mirė sava mirtimi“, tai esu tikras, kad romėnai šiuo atveju negalėjo jo pavartoti; vargu, ar galėjo jį pavadinti tai „sava (žuvusiems) mirtimi“. Šis posakis verčia mus dar kartą prisiminti senoviską „savosios mirties“ sampratą. Tai mirtis, atėjusi ne iš išorės, o iš vidaus.

Dar vienas naujosios rusų semantikos bruožas – atsisakymas vartoti eufemizmus. Begėdystė.

Viena iš svarbiausių eufemizmo vartojimo taisyklių atsirado klasikinėje antikoje, ją suformulavo Ciceronas veikalė „Apie pareigas“. „Obscenum est dicere, facerum non obscenum“ (Nepadoru kalbėti apie tai, o daryti nėra nepadoru)¹². Čia kalbama pirmiausia apie natūralius fiziologinius žmogaus procesus. Iš esmės tai kalba apie gėdingumą ir gėdą.

Dar senesnius šio reiškinių analogus sutin-

kame tokiuose graikų conceptuose, kaip dievų *sefas* garbinimas, blogų poelgių draudimas – blogų ta prasme, kad „taip elgtis – baisu ir gėda“. Daugelis kultūrologų mano, kad „gėdos dievų akivaizdoje“ jausena apskritai yra seniausioji religingumo apraška.

Tai išsaugojo rusiškas paprotys ir jo žodinė išraiška, apibūdinanti netvarkos, nepadorumo situaciją: „Tokia sodoma, kad nors imk ir šventuosius (ikonas, šv. paveikslus) laukan nešk“¹³. Šio reiškinių perifrazė yra Dostojevskio posakis „Jei Dievo nėra, tai viskas leistina“.

(Iš graikų kalbos žodžio *eusebeia* – padorumas, pagarba dievams – kilęs ir vardažodis *Eusebijus, Jevsėjus*).

Kaip tik šis semantinis kompleksas meta atšėšėlį ant „naujųjų rusų“ moralės. Tai ryškiai matosi žiniasklaidos veikloje: tik šiek tiek apribotas tiesioginis nešvankybių rodymas, o kalbėti galima apie viską (absoluti priešingybė „Cicerono taisyklei“). Dažnas ir priešingas variantas – jei diktoriaus tyli, tai vaizdinių galerija, patys „vaizdeliai“ be jokios gėdos patys rėkte rėkia...

Jurij Stepanov

Russian Academy of Science
Institute of Linguistics

MEANING, ABSURDITY AND EUPHEMISMS

Summary

The article deals with different meanings of euphemisms and their relation to the categories of meaning and absurd. Euphemism is defined as an indirect representation of a situation when unpleasant or indecent its characteristics are suppressed. However, the euphemism used in its broad meaning is understood as a general description of the creative process: if it is impossible to change the situation in real life, i.e. in material life, then it is possible to do that in mental life having depicted it in a certain way. The article analyses the creative concept of euphemism in different aspects and various fragments. Euphemisms as mental ways of reality re-creation are studied in poetry and rituals. Besides, their common characteristics are pointed out and new euphemisms are described as an expression of absurd.

KEY WORDS: euphemism, meaning, absurdity, ritual, enantiosemy.

Jurijus Stepanovas

Rusijos Mokslų Akademijos
Kalbotyros institutas, Rusija

PRASMĖ, ABSURDAS IR EUFEMIZMAI

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjamos įvairios eufemizmo reikšmės ir jų santykis su prasmės bei absurdo kategorijomis. Eufemizmu autorius laiko tokį netiesioginį situacijos vaizdavimą, kai nemalonūs ar nepadorūs jos bruožai nutylimi. Bet eufemizmas plačiaja prasme – tai bendras tokio kūrybinio proceso apibūdinimas: jei situacijos neįmanoma pakeisti, perdaryti taip, kaip norėtumėte matyti realiaime, materialiaime gyvenime, tai galima padaryti mentaliniame pasaulyje, atitinkamai ją pavaizduojant. Straipsnyje ši kūrybinė eufemizmo samprata analizuojama skirtingais aspektais ir įvairiais fragmentais. Eufemizmai kaip mentalinio tikrovės perkūrimo būdai analizuojami poezijoje ir ritualuose, ryškunami jų bendrieji bruožai, o šiuolaikiniai, naujieji eufemizmai aprašomi kaip absurdo išraiška.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: eufemizmas, prasmė, absurdas, enantiosemyja, ritualas.

Gauta 2003-06-05

Spaudai įteikta 2003-09-17

¹² ЦИЦЕРОН. «Об обязанностях», I, 35, 127. (Ciceronis Opera. De officiis. Libri III. Lipsiae 1879, 49).

¹³ ДАЛЬ, В. И. *Пословицы русского народа: Сборник В. Даля в двух томах*. Т. I. Москва, 1989.